

על קישון וקישיון*

מאת

נחמיה צמבליסט

כמקובל נתרחשו מערכת ברק ודבורה נגד סיסרא וחילו ונצחון בני-ישראל על הכנענים בסביבת הנחל המכונה בימינו בפינו נחל קישון ובפי הערבים נַהַר אֶל-מִקְטַע. לכשנעיין במקורות המקראיים נמצא גרסאות אחדות בעניין זה. מתוך הכתוב אין מקום המערכה ברור; כמעט שאינו מסומן סימון טופוגרפי מושלם. ואם נשתמש בחומר המקראי כולו, הן בסיפור והן בשירות (בשופטים ובתהילים), נמצא משום עובדות סותרות בדבר המאורע ומקום התרחשותו. ספר שופטים מספר: ...ומשכתי אליך אֶלְנַחַל קישון את־סיסרא שר־צבא יבין ואת־רכבו ואת־המונו ונתתיהו בידך(1). משמע, כי מחנה ברק היה על חוף הקישון. לעומת זאת, נאמר להלן באותו פרק: ...ויעק סיסרא את־כל־רכבו תשע מאות רכב ברזל ואת־כל־העם אשר אתו מחרשת הגוים אֶלְנַחַל קישון(2). כלומר סיסרא ריכז את צבאו על שפת אותו נחל קישון, באותו מקום ממש, שמוֹלוֹ נמצא מחנה ברק ודבורה.

במסיבות אלה, לפי המתואר בפרקים הנ"ל, אין נהר אֶל-מִקְטַע (ואף לא ואדי אֶל-מִקְטַע) יכול לשמש מקום אסטרטגי, כי אין בו מקומות נסתרים, אין בו קירות זקופים ומקומות מסתור מיוחדים במינם או תנאים אחרים היכולים לשמש עמדות הפתעה או מקומות מארב לחילות היריבים שיוכלו להפתיע או להתקיף זה את זה. הוא פתוח וגלוי לכול, למן התבור ועד מגידו, מתענך ועד הרי הכרמל.

קשה עוד יותר לקבוע את מקום המערכה ביחוד לפי שירת דבורה: ...באו מלכים נלחמו, אז נלחמו מלכי כנען בתענך על־מי מגדו(3). לא יתואר, כי ברק ודבורה יתרחקו מבסיסם ההררי ויגיעו עד תענך ומגידו בתוך העמק הגדול ויהיו נמצאים פנים אל פנים מול האויב הכביר, המצוייד בתשע מאות רכב ברזל ובכלי־הנשק המודרניים אותה שעה. בעוד אשר הם עצמם היו כמעט בלתי־מזויינים כדברי דבורה: ...מגן אֶסִּירָאָה ורמח בארבעים אלף בישראל(4).

לפיכך, יש לשער כי המערכה התנהלה לא בקרבת המעינות של תענך ומגידו, אלא באיזור הנחל, הסמוך יותר להרי זבולון ונפתלי. מקום זה מצויין ביתר דיוק בשתי העדויות שבמקורות הפיוטים(5).

מן האמור לעיל אין להסיק עדיין, כי אותו נחל קדומים (נחל קישון), הוא הוא

(* המחבר מביע את תודתו לגב' רות ברנשטטר - קלנר ולהה' ב. מייזלר, ש. ייבין, וע' בן־דור על מיון החרטים, ולמר מ. שטקליס על מיון כלי הצור - שמצאם בחורבת קיסיון.

(1) ר' שופ' ד', ז'.

(2) ר' שם שם, י"ג.

(3) ר' שם ה', י"ט.

(4) ר' שם שם, ח'.

(5) ר' שופ' ה', כ"א ותהיל' פ"ג, י"י-א.

נחל קישון, הזורם לרגלי הר הכרמל, הנודע במעשה אליהו וכוהני הבעל⁶; ברור רק דבר אחד, כי טבעו של הנחל וסביבתו הקרובה עשויים לסייע או להכשיל הרבה בשעת מלחמה בימות הגשמים, שכן שלוליות הנוצרות בסביבת הנחל עלולות להטביע אדם ובהמה בימות הגשמים הזועפים, וביחוד את מי שאינו מכיר את טבע המקום והעונה. זיגין, שניהל את החפירות בתענך לפני 40 שנה, מתאר את הביצות הנוצרות בחורף ומתקיימות גם באביב, המונעות עוברי אורח מעבור את הנחל, ומסכנות את חייו ממש כמו בימי ברק וסיסרא.

לעומת זאת, שונה המסופר בתהילים: עשה'להם כמדון, כסיסרא, כיבין נחל קישון; נשמדו בעין'דאר, היו דמן לאדמה...⁷.

לדברי כל החוקרים פרק פ"ג של תהילים הוא מן הקדומים בשירת ישראל⁸. על-כף-פנים דבריו קודמים ומהימנים יותר מתיאורו של שופטים ד' ומקבילים יותר לתיאור הניתן בשופטים ה'.

רוב הנחלים בארץ נקראים על שם העיר השוכנת על מקורות המים הזורמים באפיק הנחל. כגון נחל יבש—על שם העיר יבש גלעד, נחל גרר—על שם העיר גרר וכיו"ב; ממש, כבימינו כשהערבים מכנים את הוואדיות על שם הכפר, העיר או התל, השוכנים בראש הנחל או במוצאו, כגון ואדי עארא—על שם תל עארא, ואדי בירה—על שם הכפר בירה, ואדי צלמה—על שם העיר הקדומה צלמון וכיו"ב.

כן יש לשער שגם נחל קישון נקרא בלי ספק על שם העיר קישון, הנזכרת ברשימת הערים בנחלת יששכר⁹.

עד עתה עדיין לא מצאו החוקרים תל, שיהיה ראוי לזהותו עם העיר קישון, ושיהיה נמצא באזור הקישון. תל כיסאן שבמפרץ עכו, אין לו כל קשר אל נחל קישון, ואינו נמצא בתחומי איזור קישון, ואף לא בנחלת יששכר¹⁰.

גם הספרות הכרטוגראפית מרבה לעסוק בזיהוי הנחל והעיר שבנחל קישון. החומר מרובה מאוד והניגודים שבו מרובים אף הם.

במפה המיוחסת להירונימוס, מן המאות ה'ד'—הו' לספה"נ, מסומנת קישון סמוך למקורו של נחל קישון, בדרום-מזרחו. הנחל משתפך בה מזרחה, ולא מערבה אל ים-התיכון. בעקבות מפה זו הלכו כל עושי המפות בימי-הביניים וציינו את נחל קישון יוצא מסביבת הר התבור וזורם מזרחה, ואת העיר—בסמוך לנחל¹¹. יש שהתחילו לסמן את נחל קישון זורם מערבה; ויש שחשו בסתירות בקביעת המקום שבשתי הגרסאות הנ"ל וביקשו ליישר את הסתירה במשיכת קו אחד ארוך, כלומר תיארו את נחל קישון כחוצה את כל רוחב הארץ מן הירדן עד ים-התיכון. במפת דיזייל משנת 1782 נעשתה פשרה: הנחל הזורם מזרחה—נקרא נחל קדומים, וזה הזורם מערבה—נחל קישון. מפת סידיני הול משנת 1830, הרושמת את מקומות הישובים שהיו ידועים בזמן ביקורו בארץ (בשמותיהם הערביים), מציינת את נהר אל-מקטע (קישון) הזורם מערבה, ואת הנחל הקטן הזורם מזרחה היא רושמת בשם קיסון.

(6) ר' מל"א י"ח, י"ט ואילך.

(7) ר' תהיל' פ"ג, י"א-י"ב.

(8) ר' ב. מייזלר, ידיעות ד', חוב' ג', ע' 51.

(9) ר' יהו' י"ט, כ'; כ"א, כ"ח.

(10) ר' ב. מייזלר, ידיעות ו', ע' 151; 354; 99; J. Garstang, *Joshua and Judges*, pp.

(11) ר' י. שטנר, ידיעות ט', ע' 64.

במפת PEF משנת 1878 צויין נהר אל-מוקטע (קישון) הזורם מערבה, וזה הזורם מזרחה צויין בשם ואדי א-שרר, והמשכו ואדי אל-בירה, על שם הכפר אל-בירה שעל חופו הדרומי של הנחל.

אשתורי הפרחי, שחי בבית-שאן בתחילת המאה הי"ד לספה"ג, וסייר את הארץ, עבר בכל שביעי עמקיה, הכיר את חרבותיה, הריה ונחליה ומפליאי עוד בימינו בעומק ידיעותיו, אומר: ולדרום כניסת ירמוך לירדן כחצי שעה, נכנס קישון בירדן והוא יורד מהמערב — דרום הר תבור; ואין לתמוה ממאי דאמרין פרק ערבי פסחים (פסחים קי"ה), גרפן נחל קישון והשליכם לים הגדול (ים המלח) וקישון יורד לירדן⁽¹²⁾, ועוד מוסיף הוא ומדגיש: לדרום טבריה, כחצי יום בית-שאן ובאמצע הדרך קישון, קורין לו קישון⁽¹³⁾.

ואדי בירה⁽¹⁴⁾, הוא נחל קישון בלשונם של הירונימוס, הסופרים והכרטוגראפים מימי-הבינים ובפיו של אשתורי הפרחי, נבדל הבדל יסודי מנחל קישון (נהר אל-מוקטע) שבמערבו של הר תבור.

אם נהר אל-מוקטע אין בו כלום מן הסגולות המיוחדות לנחל, הרי ואדי בירה אפיני למושג נחל. אותו מושג עודנו ברור לערבים, ומתכנה בפיהם ואדי. כל אותם הייחודים, שנתייחדו למושג נחל במקורותינו הקדומים, ניכרים בוואדי בירה, כגון: ...והעיר אשר בתוך הנחל⁽¹⁵⁾, והנה מצויים בוואדי בירה כ-8 תלים, ועל אחדים מהם מעידים שרידיהם כי היו יישובים ישראלים מפותחים, או: ואהי עולה בנחל לילה⁽¹⁶⁾, בוואדי בירה אפשר ללכת בהסתר מוחלם, לא להתגלות לעין אדם ולחקיף את האויב בהפתעה.

הנחל ניזון ממקורות מים מרובים. שני ראשים לו; האחד עין א-שרר לרגלי הר תבור בדרום-מזרח, ומשנהו עין אל-מידי גם היא לרגלי הר התבור בצפונה. מימי הראשון זורמים ומתבובזים, ואלה של האחרון משקים את שדות כפר תבור ובית-הספר החקלאי על-שם כדורי. שתי זרועות אלה מתחברות ברוחק שלשה ק"מ מזרחה, ומהוות את הנחל הנקרא תחילה ואדי א-שרר. מימיו משקים שטחי קרקע, גנות ירק וגני-פרי (תאנים, גפנים, תפוחים וכיו"ב) של עשירי נצרת ורינה, ובדרכם היו מניעים בימי קדם 12 טחנות הפזורות בנחל, אך היום עומדות הן בהרבנו. ברוחק 2 ק"מ ממקום חיבור הזרועות נובעים מעיינות מים קטנים הקרויים בשם עין פארס. שלושה ק"מ הלאה מזה נובעים מבועי מים קטנים מתוך הסלע הגירי הזקוף, שעל חופו הצפוני של הנחל; אלה נקראים בשם עין אל-מזאריב. צפונה מן המעיין יושב במדרון תל אל-מרג'ה. במרחק שלושה ק"מ ניצב על אי, המוקף שתי זרועות הנחל, תל אל-מח'ר'ח'ש. הוא מתרומם כדי 20 מ' מעל השטח, ובו שרידי יישובים מתקופות ישראל, רומא וביזנטיון⁽¹⁷⁾.

התל חולש על כל הסביבה, ולפנים מילא תפקיד מכריע בתולדות הנחל,

(12) ר' כפתור ופרח, הוצאת לונדן, ע' קכ"ה (בסרף ז').

(13) ר' שם, ע' רפ"ו (בפרק י"א).

(14) ר' Tristram, *The Land of Israel*, pp. 456-457; W. M. Thomson, *The*

Land of the Book, pp. 434-435

(15) ר' יהו"ג, ט"ז. (16) ר' נחמ' ב', ט"ו.

(17) ר' A. Saaristo, *The Boundary between Issachar and Naftali*, pp. 121-130;

J. Garstang, *Joshua and Judges*, p. 93.

וביחוד — כנראה — בימי הכיבוש הישראלי והתאחזות השבטים בארץ ובאיזור זה. בהמשך הנחל מצויים מעיינות קטנים מרובים. ברוחק שני ק"מ וחצי בקירוב ממח'ר'ח'ש נמצאת עין א-דיאבי, וכמרחק הזה ממנה — עין א-אסד, שלושה מעיינות המושכים כל השנה ומפיצים שפע מים על-פני הנחל בזרמים חזקים המעלים קצף, והמונם נשמע למרחקים השוממים בתוך הנחל (18). ברוחק-מה מנגד נמצאות גבשושיות-תלים מרובות ובהן שפע שרידים (חרסים, כלי-בוזת וצור) מתקופות הברונזה הקדומה, הישראלית הביזנטית. הרדופים וצמחי מים אחרים גדלים בנחל בשפע רב. דקל יחיד ועוזב מספר על העבר המזהיר של תרבות חקלאית גבוהה ששגשגה כאן. המים המרובים מתגלגלים בשצף קצף אל הירדן וגורפים עמהם את שרידי האדמה הפוריה. בסביבות מוצא הנחל ניצבים שלושה תלים: שני תלים הנודעים בשם א-נַבְּקִיָה (המערבי והמזרחי) ותל מוסא, או תל א-שיח' קאסם; המעברה הסמוכה לו נקראת מחדת-קאסם (19).

בזכות התנאים הטבעיים הטובים, השוררים בנחל בירה (מים בשפע, מעבר נוח, עמדות אסטרטגיות משובחות), כבר שימש הנחל מימים קדומים אחד מקווי התחבורה הנודעים. מגדות פרת וחידקל באה הדרך מעבר-הירדן מזרחה על-פני מעברת קאסם ועוברת דרך ואדי בירה — מח'ר'ח'ש — א-שרר; משם מתפצלות שתי דרכים, האחת צפונית-מערבה לעכו והשנייה דרך עמק יזרעאל וואדי-עארא אל שפלת הים ואל מצרים. גם בימינו משמשת הדרך הזאת לעוברי אורח ושיירות, ובימי רפיונו של השלטון מקום מסתור ומעבר לכנופיות שונות החודרות לעמק יזרעאל מן המדבר. בידוע שבימי שלטון התורכים התקיימו כל כפרי הסביבה של ואדי בירה על הברחת סחורות.

סמוך לראש המעיין הדרומי של הנחל, כמחצית הק"מ דרומה מהר התבור, נמצאת קבוצת גבשושיות-תלים. המקום אינו מסומן במפת PEF, וגם לא במפות מחלקת המדידות (1:100,000) משנות 1937 — 1942. רק במפה הטופוגראפית של הממשלה מסומן המקום בשם א-ח'רבה (20), ולרגלי מסומן מעיין הנקרא בשם עין א-קאסם, בפי הרועים הבאים להשקות את צאנם במי המעיין שלרגלי התל, ובפי אנשי הסביבה הקרובה — נקרא המקום בשם ח'רבת קיסון.

התל הזה מוקף זרוע של ואדי א-שרר ומבועי מימיו. הוא מורכב מארבע גבשושיות המשתרעות על שטח נרחב; ארכן הכללי למעלה ממחצית הק"מ ורחבן מדרום לצפון 300-400 מ'. עין-דור נמצאת כמחצית הק"מ בדרומן; מצפונן — הר התבור. הכביש עפולה — כפר התבור נסלף במדרונן הצפוני.

מן השרידים שנאספו במקום יש לציין כלי-צור ובוזת וחרסים: א' כלי-הצור רובם להבי חרמשים ולהבי סכינים מן התקופות הכלקוליתית ושל הברונזה הקדומה.

ב' כלי-בוזת — ריחיים של שחיקה בסגנון הרכב המוארך; אחד מהם — שכב של ריחיים לסממני צבע ובו גומה שעקבותיה מעידים על שימוש ממושך. כמו-כן מכתשי-בוזת וטבלאות אבן מכל הסוגים.

ג' החרסים כוללים שברי כלים מן התקופה הכלקוליתית, ידיות רחבות וזקופות.

(18) דברים אלה ראיתי בשעת סיורי בחודש אבגוסט 1943.

(19) על השרידים בתלים אלה ר' א. ברגמן ורות ברנשטטר — קלנר, ידיעות ח', ע' 86: 88.

(20) ר' חלק 18-22, 1: 20,000, משנת 1930.